



А. М. БОВГИРЯ (Київ)

“ЛІТОПИС ГРАБЯНКИ”: ПИТАННЯ ПЕРШООСНОВИ

Читаючи історичні монографії Миколи Костомарова, присвячені Богдану та Юрію Хмельницьким¹, не можна не помітити таку деталь. Історик окремо зробив посилання на два джерела: рукопис “Истории о действиях презельной брани” та опублікований у 1854 р. Комісією для розбору давніх актів “Літопис Грабянки”, хоч уже на той час усталилась традиція синонімічного вживання цих двох назв. Причому перший твір Костомаров відніс до важливих і цінних джерел, а “Літопис Грабянки” означив як другорядну компіляцію². На перший погляд, це здається парадоксальним — автор посилається на одне і те ж джерело як на два різних. Подібні судження висловив сучасник Костомарова Геннадій Карпов у своєму критичному огляді джерел з української історії: *“Летопись, цитируемая Костомаровым и изданная комиссией, это, нужно полагать, одно и то же...”*³. Далі Г. Карпов піддає різкій критиці характер використання джерел у працях Костомарова, зокрема “Літопису Грабянки”. Ним навіть вираховано, що в монографії “Богдан Хмельницький” зроблено понад 300 покликів на “Историю о действиях презельной брани”. *“И при этом, — зауважує Карпов, — Костомаров указывает, что “Летопись Грабянки” есть компиляция разных книг и рукописей, составленная уже в XVIII веке”*⁴. Позиція Г. Карпова контрастує з припущенням Михайла Максимовича. В одному з листів до Костомарова він, між іншим, зазначає: *“В обозрении источников Вашей книги “Богдан Хмельницкий” не упомянуты оба печатных издания “Летописи Грабянки”*⁵, а показана под номером 17 *“История о действиях презельной брани”*. Судя по заглавию, это *“Летопись Грабянки”*, но у Вас иногда приводятся из нее очень любопытные сведения, коих нет ни в двух печатных изданиях, ни в других известных мне списках. Итак, Ваша рукопись составляет третью, особую редакцию этой летописи, полнейшую и доселе неизвестную”⁶.

Коротко проаналізуємо вищезгадані твори. Перший з них — “Літопис Грабянки” є компіляцією з історичних творів XVI—XVIII ст. Їх перелік, поданий в авторській передмові до “Літопису...”, включає праці європейських істориків XVI—XVII ст. — Кромера, Коховського, Бельського, Твардовського, Пуфендорфа і Гібнера, а також, як там же зазначено: *“Диариуша наших воинов, в обозе писаного, духовных и мирских летописцев, Синопис Гизеля...”*. Термін “літопис”, що часто застосовується до цієї пам’ятки, є умовним, оскільки її зміст побудований за зовсім іншими принципами і складається з окремих історичних повістей, кожна з яких має свою назву і сюжет. Власне літописом, а радше хронікою можна назвати останню частину тексту, що побудована на основі коротких повідомлень, розміщених у хронологічному порядку. “Літопис Грабянки” охоплює події від найдавніших часів (згадується навіть біблійне розселення народів) до 1709 р. В епіцентр уваги автора потрапили, перш за все, події Визвольної війни 1648—1657 рр. та наступної за нею Руїни, що представлені у тво-

рі якнайдетальніше. Про інший згаданий твір “История о действиях презельной брани” можна скласти судження на основі цитат з цього тексту в історичних монографіях М. Костомарова та зауважень щодо нього сучасників історика, оскільки оригінал пам’ятки, якою користувався Костомаров, залишається невідомим. Втім, на підставі висловлювань М. Максимовича та Г. Карпова про даний твір можна судити як про споріднений з відомим “Літописом Грабянки”.

Спробуємо з’ясувати, наскільки істинними виявилися твердження Г. Карпова та М. Максимовича, і наскільки мав рацію сам М. Костомаров, розмежовуючи “Літопис Грабянки” і “Историю о действиях презельной брани”. Вирішенню цього питання передують пошук відповіді на інше — чи твір, відомий нині як “Літопис Грабянки”, укладався шляхом опрацювання заявлених у його передмові джерел чи постав на основі вже готової копіяції? Дана розвідка має своєю метою не лише довести доцільність постановки такого питання, але й спробувати знайти його вирішення.

Подібне формулювання питання доволі пізно постало у вітчизняній історіографії. Основні суперечки, що точилися навколо “Літопису Грабянки”, зводилися до з’ясування персоналізації авторства твору, оскільки з виявлених на сьогодні близько 50 списків “Літопису Грабянки” лише окремі з них означені ім’ям ймовірного автора — гадяцького полковника Григорія Грабянки. Ця обставина суттєво вплинула на процес встановлення авторства твору. Вперше “Літопис Грабянки” було видано у 1793 р. Федором Туманським за анонімним списком. Цей же твір використовувався автором “Історії Русів” Дмитром Бантишем-Каменським, Миколою Маркевичем, і кожен з його користувачів іменував його по-різному. “Малороссийский летописец” — так назвав “Літопис Грабянки” Федір Туманський, чиє прізвище надалі слугувало для означення цього твору. Назва “Летописец Туманского” закріпилася за “Літописом Грабянки” не на одне десятиліття. Микола Маркевич — автор п’ятитомної “Истории Малороссии” іменував твір “Писаревской летописью” за прізвищем власника одного зі списків — Михайла Писарева⁷. Ніхто з названих авторів не знав достеменно, кому належить авторство “Літопису...”, і не чинив спроб його дослідження. Лише в 30-х роках XIX ст. Пантелеймон Куліш спробував пролити світло на це питання. Він стверджував, не наводячи для цього жодних доказів, що автором “Літопису...” був священик Максим Плиска⁸. Вперше ж ім’я Григорія Грабянки як автора “Літопису...” почало фігурувати з часу опублікування твору Тимчасовою Комісією для розгляду давніх актів у 1854 р. Перед цим було виявлено т. зв. список Григорія Полетики 60-х років XVIII ст., переписаний його рукою. В назві списку були зазначені відомості про Грабянку як автора твору. Це дало підстави видавцям назвати твір зі списку Полетики “Літописом Грабянки”. Проте невдовзі ці відомості про авторство Грабянки були піддані сумнівам. Олександр Лазаревський вважав повідомлення зі списку Полетики недостатніми для такого твердження. На його думку, це могла бути версія самого Полетики — укладача списку⁹. Однак невдовзі був знайдений Сорочинський список “Літопису Грабянки”, датований 1756 р., тобто старший за список Полетики, що змусило Лазаревського погодитися з висновками комісії про авторство “Літопису...”¹⁰.

Втім, на цьому питання про авторство “Літопису Грабянки” не вичерпується. Воно перейшло в іншу площину і набуло іншого акценту, суть якого полягала у доведенні безпосередньої приналежності “Літопису...” перу Грабянки. Під “безпосередністю” малося на увазі опрацювання са-

ним Грабянкою підставових текстів або ж використання ним готової компіляції, укладеної на основі цих же текстів. Подібним чином це питання постало в праці історика Симона Наріжного, присвяченій аналізу “Літопису Грабянки”¹¹. Дослідник заперечує авторство Г. І. Грабянки. За його спостереженнями, списки, в яких зазначено ім’я Грабянки-автора, “були генетично пов’язані зі списком (не з твором, а зі списком!), що належав полковникові Граб’янці. Цей список був ним переписаний, можливо, зредагований та доповнений. Наслідки “трудолюбія” зводяться до звичайного редагування”¹².

Симон Наріжний не був самотнім у своїх здогадах про існування якогось підставового твору, що став для Грабянки основою для його власної компіляції. Сумніви щодо авторства Григорія Грабянки висловив і Михайло Грушевський, вважаючи його недостатньо доведеним¹³. У цьому контексті увагу привертає рукопис магістерської дисертації Миколи Зерова. Разом із джерельним аналізом “Літопису Грабянки”, визначенням усіх його ймовірних джерел він також висунув припущення: “...сам ли Грабянка собрал и расположил в определенном порядке данные и выводы польских ученых и “Синописа” или же воспользовался какой-нибудь готовой компиляцией?”¹⁴. На таку ідею автора нашої роботи запис у щоденнику генерального підскарбія Якова Марковича (1717—1749), де під 1.VII.1725 р. записано: “Сего дня были у Горленков, где взял рукописную книгу почитать”¹⁵. Далі Маркович наводить досить розлогий огляд змісту рукописної книги¹⁶. М. Зеров провів детальне порівняння змісту “рукопису Горленка” і “Літопису Грабянки”. Виявилося, що цитований Марковичем рукопис за своєю загальною структурою тотожний “Літописові Грабянки”, однак містить і ряд особливостей, що відрізняють його від даного твору. Виходячи з цього, Микола Зеров зробив припущення: “Книга Горленка, читаная Марковичем, не была “Летописью Грабянки”. Скорее это могла быть одна из распространенных компиляций на Украине, приводившая в порядок сведения по украинской истории. Грабянка мог пользоваться ею как схемою. Конечно, это область предположений...”¹⁷. Як головний доказ свого припущення М. Зеров висуває анонімність “рукопису Горленка”. Адже сумнівним видається те, що “Літопис Грабянки”, написаний, як це зазначено в його назві, у 1710 р., встиг поширитись у своїх списках до 1725 р. настільки, що втратив ім’я свого творця. Крім того, на думку М. Зерова, в старшинському середовищі надто добре знали один одного і були пов’язані родинними зв’язками, аби не помітити літературний доробок людини зі свого оточення¹⁸. До того ж, гіпотетичний автор твору Григорій Грабянка 1725 р. був ще живий. Загинув він лише в 1738 р., під час чергової російсько-турецької війни.

Сумніви щодо написання Григорієм Грабянкою вищеназваного “Літопису...”, а особливо припущення про ймовірність існування якоїсь підставової первинної компіляції залишилися поза увагою його дослідників сучасної доби. Авторство Григорія Грабянки або беззастережно приймається як аксіома, або ж робляться спроби його обґрунтування на основі знову ж таки аксіоматичного твердження, що будується за наступною схемою. В “Літописі Грабянки” прослідковуються автономістичні мотиви. Грабянка був їх прихильником і виразником, бо брав участь у відомій депутатії 1721 р. гетьмана Полуботка до Петра І і був заарештований у числі інших її учасників, а значить, саме він і написав “Літопис Грабянки”, оскільки “жоден з фактів біографії Грабянки, жодна з його рис, а також його політичні й особисті орієнтації, що постають з цієї біографії, ніяк не суперечать тому образу автора, який постає зі сторінок “Действий””¹⁹. Проте ніщо з цього твору, окрім самої назви, не говорить на користь авторства

гадяцького полковника Григорія Грабянки. Ті небагаті відомості з його біографії абсолютно неможливо підтвердити текстом “Літопису...”, як це робилось у випадку атрибуції авторства “Літопису Самовидця”. Радше біографічні дані про Грабянку та його ідеологічні уподобання припасовувалися до ідеології і змісту твору. Але подібним же чином авторство можна приписати будь-кому із середовища тогочасної козацької старшини.

Отже, стосовно поставленої проблеми щодо існування первинної компіляції — основи для “Літопису Грабянки”, в історіографії не існує жодного ґрунтовного дослідження. Зустрічаємо лише непевні натяки на таку ймовірність у працях деяких істориків. До означеної проблеми дотичною є теорія про так званий “певний руський літопис”, що знайшла відображення в наукових розвідках кінця XIX — 20-х рр. XX ст. Поштовхом до її виникнення став компілятивний твір Стефана Лукомського “Собрание историческое” (70-ті роки XVIII ст.)²⁰, де автором поміж іншого зроблено посилання на невідомий текст “*достоверной русской летописи*”. Пізніше, після опублікування “Собрания исторического”, Іван Франко, проаналізувавши цей твір, зробив висновок про використання в ньому невідомого “достовірного руського літопису”, що охоплював події від початків козацтва до кінця 50-х років XVII ст. Цей твір, за словами Франка, став основою для майбутніх компіляцій, у тому числі й таких, як “Краткое историческое описание о Малой России”, “Літопис Грабянки” та ін.²¹ Існування “достовірного руського літопису” припускав також В. Іконніков²². Ця теорія не залишилася поза увагою в українській історіографії 20-х років XX ст. Зокрема, її підтримував І. Клепацький²³, який був схильний вважати “достовірним руським літописом” рукопис Горленка з щоденника Марковича, а також рукопис історичного твору XVIII ст. з московського зібрання Вахрамєєва²⁴, аналіз якого, на думку вченого, міг би реконструювати “достовірний руський літопис”.

Кардинально різниться від попередніх теорій позиція П. Єршова. В одній із своїх статей він повністю заперечує існування такого твору, а припущення Клепацького щодо рукописів Горленка та Вахрамєєва спростовує висновком про них як про списки “Літопису Грабянки”²⁵.

У своєму дослідженні будемо виходити з реальності існування в минулому, умовно кажучи, двох “Літописів Грабянки”. Один з них атрибутований, інший — анонімний. Попри загальну подібність “літописів”, вони мають достатній набір відмінностей, щоб можна було говорити про них як про два окремих твори, а також гіпотетично визнати один з них “достовірним руським літописом”. Для цього маємо достатньо підстав, оскільки всі “рукописи-кандидати” на звання “достовірного руського літопису” так чи інакше мали відношення саме до “Літопису Грабянки”. Для з’ясування цього питання звернемося до аналізу численних списків “Літопису...”. Олена Апанович дійшла висновку, що вони поділяються на списки короткої та повної редакції. За спостереженнями дослідниці, списки короткої редакції різняться на тлі повної версії твору скороченням змісту до 60-х років XVII ст., відсутня також вступна частина з її передмовою до читача, вірші про “*герб малороссийский*” та на похвалу Богдана Хмельницького. Натомість коротка редакція в рукописних збірниках майже завжди супроводжується документальним компактом, який слугує за своєрідне продовження твору²⁶. Найбільш ранній список цієї редакції датований 1731 р. Слід додати, що всі списки короткої редакції є анонімними на відміну від списків повної редакції, де зазначено ім’я автора твору. Останніх серед загального числа списків “Літопису” налічується лише дев’ять. Найранніший з них датується 60-ми роками XVIII ст.

Проведене нами текстологічне порівняння списків “Літопису Грабянки” показало значно глибші розбіжності між обома редакціями твору, на основі яких можна робити певні висновки про первинність однієї з них.

За основу для аналізу короткої редакції твору було залучено дванадцять рукописних списків, у тому числі й нещодавно опублікований список 1739 р., що зберігається у фондах Житомирського краєзнавчого музею²⁷. Посилання ж здійснюватимуться на основі списку 50-х років XVIII ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, що визнаний типовим для списків короткої редакції²⁸. Текст цього списку ми детально порівняли з іншими рукописними списками цієї ж редакції, які в цитованих місцях виявилися майже ідентичними списку 50-х років²⁹. Для аналізу повної редакції використано текст “Літопису Грабянки”, опублікований у 1854 р.³⁰, який, незважаючи на незначні розбіжності, загалом тотожний рукописним спискам повної версії твору³¹. Звичайно, тут не наводитимуться всі відмінності між обома редакціями, хоч їх кількість значна, а лише ті, які найбільш виразно відображають різницю між списками обох редакцій і дозволяють зробити певні висновки щодо первинності однієї з них.

Суттєві розбіжності між списками обох редакцій простежуються вже з самого початку твору, у вступному розділі, де описується етногенез “малороссийского народа”:

Коротка редакція ЛГ	Повна редакція ЛГ
“Народ в малороссийской стране, глаголемый козаки, свое имеют преименование во правду от древняго своего рода козарска. Их же нарицаху греки хозарами, а римляне газарами. Язык то бе словенски, а живяху близ Меотийского озера и сперва еже ныне Мертвым нарицается, в кое Дон впадает” (арк. 2).	“Народ в малороссийской стране, нарицаемый козаки, имеют свое проименование от древнейшаго рода скифска, глаголемого от гор алянских, от реки, текущей чрез бухарскую землю в Хвалынское море Козары, идущего от племени першого Яфетового сына Гомера...” (“Летопись...”, с. 4).

У тексті короткої редакції, на відміну від повної, етнічні витоки українців ведуться від “козар”, і немає згадок про “скіфів”. Натомість у повній редакції натрапляємо на плутанину: корені походження спочатку ведуться від скіфів, згодом як родоначальника до них долучено “козар”. Відбувається накладення двох теорій походження. Причому автор повної редакції навіть не намагається органічно поєднати скіфську й козарську теорії походження, а лише механічно об’єднує їх.

В цьому ж розділі у списках короткої редакції опускається багато відомостей, що торкаються подій загальної історії, присутніх у повній редакції. Наприклад, про походи хозар на Рим, розповідь про держави болгар на Волзі та “аляно-козар” у Криму, опис головних міст останнього — Керчі, Кафи, природних умов краю. Лише побіжно згадується спільний хозарсько-персидський похід на Царгород. У короткій редакції щодо останнього акцентується увага на впливі вищих сил на завершення акції: “Пресвятая Богомати, защищаючи град той, аки жребий свой, тех побежала. О чесом в субботу пятую святого великого поста в истории пространно чтеться победное поющи Богородици над племенами нашими” (арк. 2 зв.). Наявність подібного фрагмента може свідчити про залучення автором як джерела збірника проповідей, де є відповідні слова про захист Богородицею Царгорода, зокрема вказівка на “пятую субботу великого поста”. Далі в обох редакціях йдеться про примирення греків з “козарами” і про одру-

ження сина імператора Льва Ісаврянина на доньці хозарського кагана. Натомість у повній версії представлена детальна розповідь про похід на Царгород без згадки про Богородицю. До розповіді долучено опис вторгнення франкського короля Дагоберта в хозарські землі на Волзі, *“где, их воюючи, вконец победы”* (“Летопись...”, с. 11). Проте при описанні цього походу згадується чомусь про зруйнування Дагобертом столиці хозар у Паннонії, що знаходилася за тисячі кілометрів від Волги, у Придунав’ї. У короткій редакції також відсутній епізод про розгром *“полунощных народов”* імператором Оттоном (“Летопись...”, с. 11). Автор повної редакції підводить підсумок етногенезу *“козар”*, зазначаючи, що після винищення південних і північних *“козар”* залишилися ті, які жили над Дніпром. Після короткого екскурсу в історію правління перших руських князів по Святослава включно в обох редакціях однаково описується вторгнення Батия на Русь і винищення печенігів та половців. За цим слідує згадка про витоки козацтва: *“Тогда половцев и печенегов погиге..., а козаров нарицание малороссийские вои переименивши их мало в козаки”* (арк. 3; “Летопись...”, с. 15). Загалом для вступної частини тексту короткої редакції, на відміну від повної, властива більша монолітність і чіткість сюжету без численних напівлегендарних нашарувань подій всесвітньої історії, опис більшості яких запозичено з “Синопису”^{*} та церковно-релігійних збірників Четї-Мінеї. На основі цих даних не можна робити ще якихось певних висновків щодо первинності однієї з редакцій. Однак порівняння змісту першого розділу “Літопису...” повної і короткої редакцій виключає просте механічне скорочення тексту останньої, оскільки в ньому фіксуються розбіжності в трактуванні окремих концептуальних моментів, присутні також епізоди, спроможні доповнити собою текст повної редакції. При детальному порівнянні всього тексту обох редакцій така тенденція прослідковується ще виразніше.

На початку розділу *“Откуда и чего ради восташа козаки на поляков”* у тексті короткої редакції міститься насичений топікою релігійно-апокаліптичного характеру епізод, відсутній в усіх списках повної редакції. Він є своєрідним вступом до опису обставин укладення Берестейської унії 1596 р.: *“Егда змий вселукавый отторг третю часть звезд из церкви православной, аки из тверди небесной, и восхоти вринуть во адову пропасть, тогда смути...”* (“Гистория...”, с. 55). Далі текст обох редакцій продовжується таким чином: *“Некия архирей в литовской стороне, не боящиеся Бога, ни откуду не имущих нужды...”* (арк. 4 зв.; “Летопись...”, с. 17). Як бачимо, текст повної редакції піддався в цьому епізоді скороченню за рахунок опущення апокаліптичного фрагмента. На подібний прийом знову натрапляємо через кілька аркушів. Після розповіді про обставини укладення унії текст короткої редакції містить релігійно-полемічний епізод. *“Тогда выдавши благочестиве сынове сию химеру новоявищуюся, ужасахуся и отыдоша себе от единости тех наемников, а не истинных пастырей и отсюду раздрася облюбленницы Христовой единокладная риза и смутилась смущением неутешным православная церков бе бо видети на ней одеяние разодрано и душею боляще зело, яко сынове ея, вшедше в чертога внутреня, умроша. Змий же, убивший их, начат облюбленницу Христову церков гонить. Обаче дано бе жене две крыли орла небесного и полете аки в пустыню в простый род российский”* (арк. 4 зв.). Зміст даних фрагментів, відсутніх у всіх списках повної редакції, можна трактувати як вияв антиунійних настроїв православ-

^{*} “Київський синопис” — перший короткий нарис історії України і Росії від найдавніших часів до останньої чверті XVII ст.

ного духовенства, що особливо посилилися на межі XVI—XVII століть. Можливо, саме у той час вони були створені, а пізніше стали складовою історичного твору. Проте цілком очевидно, що ці фрагменти не були дописані до короткої редакції в процесі переробки тексту повної. Радше, навпаки, — їх було вилучено при укладанні повної редакції “Літопису Грабянки”. У списках короткої редакції подібні сюжети релігійного змісту, відсутні в списках повної редакції, трапляються часто. Так, у кінці розділу *“Откуда и чего ради воссташа козаки на поляков”* у тексті короткої редакції вміщено повідомлення про смерть київського митрополита Йова Борецького — *“мужа премудрого и зело греческий и латинский языки и богословие умеюще и учения велик бе любитель”* (арк. 7). У кінці розділу зазначено: *“При кончине сия главы приводим хотим знати, яко в лето 1647 януария в первый день представися в вечную жизнь ... митрополит киевский Петр Могила”* (арк. 8 зв.). Далі наводиться характеристика діянь митрополита і коротка довідка про його наступника Сильвестра Косова. Коротка редакція може доповнити текст повної уточненням стосовно поховання гетьмана Сагайдачного: *“...тело поховано в Киеве в монастыре братском в проводную неделю”* (арк. 8 зв.); також епізодом про перебування в Києві Єрусалимського патріарха: *“Святейший патриарх иерусалимский Феофан, идий на Москву ради некоторых своих исправлений, бе в Киеве и в святой обители Печерской гостючи, слышав чин церковный и монастырский, восхвали и благословив в великой церкви от рода в род пеню непременно быти. Сам по сем поиде в царствующий град Москву”* (арк. 6 зв.). Слід додати, що в тексті короткої редакції датування часто здійснюється за церковною традицією з використанням для означення дат назв свят з церковного календаря, які у повній редакції опускаються.

Текст короткої редакції загалом часто збагачується релігійною риторикою при оформленні змісту. У повній редакції ці фрагменти тексту переважно не фіксуються або подані в скороченому вигляді. Зокрема, після описання утисків українців з боку поляків у обох редакціях зроблено своєрідний підсумок, який разом з тим слугує зв'язкою для наступного розкриття подій Визвольної війни:

Коротка редакція ЛГ	Повна редакція ЛГ
“Видав же Господь скорбь и озлобление людей своих, призре с небес, яви милость свою дасть и спасение из рук врагов, иже православных людей ненавидяху и от такие вины сотвори ляхом отмщение сицевым образом” (арк. 9).	“За провину их Бог отомстил ляхом сицевым образом” (“Летопись...”, с. 32).

Присутність у тексті короткої редакції сюжетів з яскраво вираженим релігійним змістом, з акцентуванням у них уваги саме на релігійному аспекті подій може свідчити про духовний сан його автора. Ці фрагменти органічно вплітаються в сюжетну канву, створюючи іноді ефект залучення читача до процесу розгортання змісту. Це досягається за допомогою вже згаданих риторичних зворотів на кшталт: *“При кончине сия главы приводим хотящим знати...”* або *“достойно твоей памяти и сие...”*; *“зри, благочестивый читателю”*. У такому контексті вищесказаного цікавим є уривок з короткої редакції, яким розпочинається розділ *“Сказание что ся потом деяло и о победе над поляками под Пилявцами”*: *“От бач, каждый русине и Украины матки твоей сыне, як Бог тебе любе. Из-под лядской неволи освободиша, дал тебе полскую землю в користь, яко жидам землю ханаанскую, которой*

уже обобравши ужитков начатки, даждь славу Богу, а далее при помощи Божией поступай” (арк. 14 зв.). Автор, звертаючись до читача, проводить паралелі між українською та біблійною історією, порівнюючи українців з іудеями, а Україну із Землею Обітованою. Такий прийом типовий для творів української історіографії XVIII ст., автори яких, крім іншого, вбачали у Богдані Хмельницькому старозавітного Мойсея, що вивів свій народ з неволі.

У короткій редакції присутня також розлога оповідь про події, які сталися у Львові під час облоги міста козацько-татарськими військами. Йдеться про те, як львівські монахи-бернардинці приготували у монастирі суботню трапезу *“от рыбы и мяса”*, запросивши на неї жителів міста з метою виявлення православних, оскільки істинний католик не доторкнеться в суботу до м'ясних страв. Монахи уважно стежили за тими, хто споживав скоромне, потім виводили їх на монастирське подвір'я, убивали, а тіла кидали до криниці. *“Такову трапезу бедной Руси римляне всегда готуют”*, — підсумував автор свою оповідь (арк. 20—21 зв.). Цей сюжет з його легендарним підтекстом, вочевидь, побутовав в усній традиції і був включений автором короткої редакції в її зміст, а пізніше вилучений при підготовці повної редакції твору.

У короткій редакції відсутні деякі подробиці біографії Богдана Хмельницького, зокрема нічого не сказано про його заслуги перед польським королем і обставини захоплення ним у полон двох турецьких вельмож Кантемирів³². Серед таких епізодів можна назвати опис прийому Хмельницьким іноземних послів у Переяславі та відправлення ним своїх посланців до сусідніх держав, коротку оповідь про київського воєводу Адама Киселя, військові дії часів Смоленської московсько-польської війни, повідомлення про колонізацію Слобожанщини, заснування міст Харкова, Охтирки, Сум, факти, пов'язані з обставинами нереалізованої пропозиції турецького султана Хмельницькому вступити разом з ним у війну проти Москви. У короткій редакції відсутній і сюжет про так зване “конотопське диво”^{*}, що майже без змін повторює аналогічну оповідь з “Літопису Самовидця”³³. Перелічені фрагменти переважно характеризують питання зовнішньої політики, інформаційно розширюють рамки сюжету й органічно вплітаються в нього. Однак в окремих випадках помітні риси механічного включення епізодів до початкового тексту. Наведемо епізод, в якому йдеться про збільшення армії Хмельницького напередодні війни за рахунок людей, які *“стекались к Хмельницкому в днепровские луги”*. Наведений нижче уривок цитується за текстом повної редакції, півжирним шрифтом виділено текст короткої редакції: ***“...Люди к Хмельницкому стекались в днепровые луги, на Запорожье не могли войска собирать за залогом, которая з полковниками лядскими и жолнерами посполу между запорожцами заставляли, а ще видил, яко добре промысел строится, однак до гетмана килка разов отписал..., но ответу от гетмана не получил. Потом мусил удатися до татар. Видя же он, яко добре помыслы его начинатися, умысли еще и татар в помощь призвати”*** (арк. 10 зв.; “Летопись...”, с. 41).

Тут виразно помітна тавтологія у змісті повної редакції, спричинена включенням невідредагованої частини в існуючий текст короткої редакції, що свідчить на користь первинності останньої. Подібний “про-

^{*} Мається на увазі епізод, в якому йдеться про вбивство у м. Конотопі родини польського шляхтича. Тіла жертв було кинуто в криницю, звідки через кілька місяців їх неушкодженими підняла хвиля води, що й було сприйняте місцевими жителями як диво.

рахунок” автора повної редакції зустрічаємо і в іншому місці твору. У короткій редакції випущено повідомлення про Криштофа Косинського як керівника першого антипольського повстання 1591 р., що стало, згідно з “Літописом Грабянки”, наслідком прийняття унії. Натомість у короткій редакції в ролі першого захисника православних згадано про Наливайка. Цей момент можна було б проігнорувати, трактуючи його як механічне скорочення тексту короткої редакції. Проте у повній редакції знаходимо наступне: “...ибо в то время Наливайко восста на ляхов первый” (“Летопись...”, с. 31). Складається враження, що автор повної редакції користувався текстом короткої редакції і не уважно проредагував після цього свій текст, оскільки в ньому попередньо вказувалося на Косинського як керівника першого повстання. Слід окремо зауважити, що епізоди, які доповнюють текст короткої редакції, позбавлені рис церковнослов’янської мови, на які багатий “Літопис Грабянки”. Вони писані книжною українською мовою XVIII ст. Цей момент набуває більшого значення при поєднанні його з результатами текстологічного аналізу цілого комплексу текстів двох редакцій.

Спостерігаючи подальші різночитання списків обох редакцій, натрапляємо також на численні фрагменти світського змісту, спроможні доповнити текст повної редакції. Не можна оминати увагою дещо курйозний і напівжартівливий фрагмент із списків короткої редакції: “В Немирове во граде живущие люди, избравши себе некоего Куйка старшиною града, советаху с ним, како имут впредь чинити со своим паном, и на то сложили дати ему плуг, волов и чтыри мери солоду, дабы не умер их пан с голоду. Также советоваша дати ему к поклону нечто, работы же ему никакой не давати” (арк. 32 зв.). Цей епізод стосується процесу повернення польської шляхти у свої маєтки після ратифікації польським сеймом Зборівського миру 1650 р. У монографії “Богдан Хмельницький” М. Костомарова знаходимо продовження зазначеного епізоду з посиланням на “Историю о действиях презельной брани”: “Саме богатые прежде паны не получали ни гроша из огромных маєтностей..., те же, которые были победнее, принялись сами пахать и сеять, и жены их, прежде боявшиеся выйти на солнце, чтобы не загореть, вязали снопы в июльский полдень”³⁴. Ми ще повернемося до монографії Костомарова, проаналізувавши інші розбіжності між текстами двох редакцій.

Підведення підсумків другої польсько-козацької битви під Корсунем у текстах обох редакцій супроводжується переліком знатних поляків, захоплених татарами у полон. У повній редакції налічується дев’ять шляхетних бранців, у короткій — цей список досягає п’ятнадцяти осіб, до нього занотовуються додатково ще такі прізвища: “Хоментовский, Кгдешинский, Бедзынский, Тышинский, Орачковский, Кучковский и иных многих полководцев и капитанов” (арк. 14 зв.).

Обидві редакції різняться також кількістю перелічених полків. У повній редакції “Літопису Грабянки” зазначено 15 полків із загальною кількістю 33 989 козаків, хоч у підсумку йдеться про загальне число 35 080. Коротка редакція подає 16 полків з включенням відсутнього у повній редакції Брацлавського полку. Загальне число козаків тут збігається із заявленим підсумком і становить 36 789 (арк. 22 зв.). Цей факт не додає аргументів на користь твердження про те, що коротка редакція є не чим іншим, як скороченою копією повної редакції.

У короткій редакції детальніше здійснено опис польського військового табору напередодні Пилявецької битви:

Коротка редакція ЛГ	Повна редакція ЛГ
“...где и ляхов приде шест на десят тысяч до бою, а слуг военных у рыштунки войсковые добре прибраны у них утрое. Все ж те выбирахуся аки на веселье от злата и серебра палающе. Тарги и поклери, ронды, фери-ги, бунчуки, сабли, панцеры, наметы, столы от серебра дорогие малы, а того негда не сподевали, што мели с козаками на гунки и рядна поменяти презрядные свои богатства. Який фримарк треба самому Богу приписывати” (арк. 18 зв.).	“...где и ляхов приде 60 тысяч до бою, а слуг бе у них утрое. Все ж те выбирахуся аки на веселье от злата и серебра палающе, не надеющеся, абы мели с козаками на гуни тие презрядные богатства променяти” (“Летопись...”, с. 52).

Порівняння цих двох уривків, а також попередні приклади з текстів обох редакцій наочно ілюструють вторинність “Літопису Грабянки” повної редакції стосовно тексту короткої версії. Особливо яскраво це помітно в тому місці “Літопису”, де мова йде про весілля в Яссах Тимоша Хмельницького і Розанди Лупул — доньки молдавського господаря. Одруження відбулося після битви на Батозі. В обох редакціях спочатку описується приїзд Тимоша з поштом до столиці князівства, їх урочиста зустріч молдавським господарем та боярами, наводиться опис самого весілля, на якому *“воеводянка панна, показуючи свою волную охоту з Хмельниченком до малженства, казала русские песни на своим весиллю друшкам пети”* (арк. 45 зв.; “Летопись...”, с. 67). На цьому текст повної редакції раптово переривається зауваженням такого змісту: *“На полскую землю всея вышеописанными бедами обдержажими и еще сынове на мать свою полскую землю восташа...”* (“Летопись...”, с. 67). Під “вышеописанными бедами” можна розуміти події Хмельниччини в цілому. Втім, у списках короткої редакції знаходимо більш конкретне означення цих “бід” у вигляді розлогого (на сторінку рукописного тексту) змалювання катаклізмів і потрясінь, що спіткали Річ Посполиту, як відплата за утиски православних: *“Прежде сия над ляхами победы (мається на увазі перемога в битві під Батогом. — А.Б.) днями тремя видны бяху на небе звезды з метлами их же аки некая рука держала... В другую же ночь видено бе воинство вооруженное на небе. Но не токмо небеса, но и земля ляхом беду знаменовала, ибо на един день сего прежде под Ладыжином з под камня дух некий возымаше глаголя: «идите рците гетману полскому да отойдет от zde или да блюдется крепко, ибо приходит близ пяница он свирепый, иже браду Калиновскому урежет...». Понеже бяхе опустенные земли полской, глад, пожары, бури и наводнения рек. Паче же их всех божиим поущением мор велик бяхе. Наченся от сошества с(вя)т(о)го духа, а протяжеся даже до зимы... Всем же сим бедам смертностным, полскую землю одержажим, жители тих стран оставиша грады и села исходяху и вместо людей зверье в человеческое жилище вшедше, мертвые человеческие телеса от гробов изгребяху и едаху... Таковы бяху за грехи людские от Бога казни... занеже и беды полской земли внутри нахождяху, яко сынове полскую землю свою настояти начинаху, ибо Родзиевский сенатор от канцелярии отставлен неведомо что ради и бежа в шведскую землю...”* (арк. 45 зв.—46).

У повній редакції з усього вищенаведеного збереглося лише останнє речення — стосовно зради сенатора Радзівєвського. Тут ми маємо справу з явним скороченням початкового твору (короткої редакції) при укладанні пізнішого тексту. Це підтверджує загальну тенденцію взаємодії обох редакцій “Літопису...”, суть якої полягає в ігноруванні автором повної редакції сюжетів релігійного, легендарного та візіонерського характеру.

Порівняємо тепер три тексти: згадану раніше “Историю о действиях презельной брани”, цитовану М. Костомаровим, “Рукопис Горленка” з щоденника Якова Марковича і текст короткої редакції. В “Истории о действиях презельной брани” Костомарова присутні всі сюжети, які фіксуються в короткій редакції, але відсутні у повній версії твору. Костомаров наводить уже згадувану оповідь про повернення польської шляхти у свої маєтки і сюжет про обрання жителями Немирова “некоего Куйка”³⁵. Присутній також епізод про побиття православних у Львові монахами-бенедиктинцями³⁶. Обидва твори збігаються і в окремих дрібних деталях — число полків, однакове перелічення прізвись. Проте слід зазначити, що згадані сюжети в рукописі, цитованому Костомаровим, представлені в ширшій формі, ніж у короткій редакції. Крім того, цей рукопис містив такі епізоди, яких немає ні в обох редакціях, ані деінде. Наприклад, опис розпачу, що охопив жителів Варшави при звістці про наближення військ Хмельницького, детальна оповідь про урочистий в’їзд Богдана Хмельницького до Києва, “где он, лежа пред гробами святых, заливался слезами благодарности и воздавал хвалы Всевышнему”. Також тут наводиться розмова Василя Лупула з гетьманом Потоцьким, опис весільного бенкету в домі останнього, на якому зять Лупула Тиміш Хмельницький похвалявся завоювати тестю Волощину. Незважаючи на відсутність зазначених епізодів у тексті короткої редакції, наведені збіги текстів “Истории о действиях презельной брани” й короткої редакції дозволяють стверджувати їх спорідненість. На жаль, до нас не дійшов текст рукопису, яким користувався Костомаров, однак з цитованого істориком цілком очевидно, що це був самостійний твір. Це частково підтверджує думку М. Максимовича про нього як про “новую, полную, доселе неизвестную редакцию “Летописи Грабянки”. Однак Максимович не припускав думки, що рукопис Костомарова міг бути цілком оригінальним твором, незалежним від “Літопису Грабянки”.

Зіставлення окремих пунктів опису “Рукопису Горленка” з щоденника Якова Марковича і тексту короткої редакції дало схожий результат. Обидва твори розпочинаються сентенцією про етнічне походження українців від “козар”, без згадки про їх подвійне скіфо-сарматське походження, що прочитується в повній редакції. У Марковича подається аналогічний з текстом короткої редакції перелік козацьких полків із зазначенням відсутнього у повній редакції Брацлавського полку. З великою долею ймовірності можна припустити, що Маркович мав перед собою не що інше, як текст короткої редакції “Літопису Грабянки”. Втім, беручи до уваги всі вищенаведені факти, чи доцільно і надалі так іменувати цей твір?

В усіх відомих списках його названо “Гистория о начале проименования козаков”. Однак цю назву не слід вважати оригінальною, оскільки вона стосується лише першої частини твору, в якій, власне, і йдеться про етногенез українців та етимологію слова “козак”. Так само називається перший розділ “Літопису Грабянки”. Повна назва останнього співзвучна з назвою не існуючого нині твору, загальне уявлення про який можна скласти на основі численних цитат з монографії М. Костомарова “Богдан Хмельницкий”. При порівнянні повних назв рукопису Костомарова й “Літопису Грабянки” у назві останнього явно простежуються риси пізнішої інтерполяції відомостей про Григорія Грабянку як автора твору.

“История о действиях презельной брани”	“Літопис Грабянки”
“История о действиях презельной брани и от начала поляков кравшей небывалой брани Богдана Хмельницкого с поляки за найяснейших королей полских Владислава, потом Яна Казимира отправоватися начатой в року 1648 и за десят лет по смерти Хмельницкого неоконченной з розных летописцев и диариуша, на той войне, писаного, и самобытных старожилов свидетельства утвержденная”.	“Действия презельной брани от начала поляков кравшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорозкого, за найяснейших королей полских Владислава потом и Казимира в року 1648 отправоватися начатой и за десят лет по смерти Хмельницкого неоконченной з разных летописцев и диариуша, на той войне писаного, в граду Гадячу трудом Григория Грабянки собранная и самобытных старожилов утвержденная в 1710 году”.

Цілком очевидним є механічне включення відомостей про автора до назви твору, що, можливо, і став для укладача повної редакції тією джерельною компіляцією, про можливість існування якої свого часу писали дослідники “Літопису...” Микола Зеров та Симон Наріжний. Можливо, назва рукопису Костомарова “История о действиях презельной брани” є оригінальною для твору, на основі якого була укладена скорочена редакція, а вже на її основі пізніше постав “Літопис Грабянки”. Схиляємось до припущення, що рукопис Костомарова і був тим самим “достовірним руським літописом”, ймовірність існування якого свого часу стала предметом для наукових дискусій. А твір, відомий нам як коротка редакція “Літопису Грабянки”, є скороченим варіантом цього “достовірного літопису”. На підтвердження цього можна представити спільність сюжетів (відсутніх в інших текстах), особливо релігійного змісту, у цитатах з “достовірного літопису” в “Собрании историческом”, цитованій Костомаровим “Истории о действиях...” та близькій за змістом з останньою в короткій редакції. Спільними також є однакові хронологічні межі трьох текстів — від початків козацтва до 50-х років XVII ст.* З огляду на це, доцільним є вживання терміна “коротка редакція”, але з іншим трактуванням його змісту — не коротка редакція “Літопису Грабянки”, а коротка редакція “Истории о действиях презельной брани”, оскільки “Літопис Грабянки” є пізнішим твором, похідним від останньої. Про це свідчать текстологічні, мовні та історіографічні факти. У короткій редакції присутні численні фрагменти, спроможні доповнити своїм змістом текст “Літопису Грабянки”. Характер їх різний — від містично-релігійного і легендарного до історичного. Їх присутність не можна пояснити фактом пізнішого включення до змісту тексту на основі “Літопису Грабянки”, бо при порівнянні змісту двох творів виокремлюються риси текстової залежності “Літопису Грабянки” від тексту короткої редакції. Така залежність виражається відсутністю в “Літописі Грабянки” фрагментів, які органічно вплітаються в сюжетну канву короткої редакції, несуть на собі певне змістове навантаження, а відсутність їх створює фактологічний вакуум в окремих місцях тексту повної редакції. Крім того, останній відзначається наявністю епізодів з механічним включенням елементів тексту короткої редакції, що в окремих випадках призводить до тавтології та невідповідності змісту. У “Літописі Грабянки” фіксується чимало фрагментів, відсутніх у тексті короткої редакції. Серед них — початок твору з його зверненням до читачів, віршами на похвалу Хмельницького та “*герб малороссийский*”, закінчення, численні

* Цитати з “достовірної руської летописи” в “Собрании историческом” не зустрічаються після 1655 р. Те ж саме можна сказати і про твори М. Костомарова, в яких з цього ж періоду відсутні поклики на “Историю о действиях...”.

фрагменти всередині тексту, в тому числі з цитуванням окремих документів. Порівняння текстів, завдяки якому вдалося виокремити такі фрагменти, вказує на мовні відмінності від загальної церковнослов'янської мовної стилістики короткої редакції. Вони писані українською книжною мовою XVIII ст. без архаїчних словесних форм. Це може свідчити про незалежне походження таких фрагментів, складових “Літопису Грабянки”, що вносилися до його тексту на основі сформованого твору.

Таким чином, “Літопис Грабянки” витворився на основі вже готової компіляції, якою був твір, тотожний або ж споріднений з нинішнім, відомим як коротка редакція “Літопису Грабянки”. Наразі невирішеним залишається питання авторства видозміненого варіанта цього твору, оскільки сам текст “мовчить” про свого автора, не подаючи жодних натяків ні на Григорія Грабянку, ні на його оточення. Що ж до автора короткої редакції, то доводиться лише припускати ймовірність його духовного сану, зважаючи на церковнослов'янську мову твору та його релігійний підтекст.

¹ Костомаров Н. Богдан Хмельницкий // Исторические монографии и исследования. — Спб., 1859—1860. — Т. IX—XI; Его же. Гетманство Юрия Хмельницкого // Там же. — Спб., 1861. — Т. XII.

² Костомаров Н. Гетманство Юрия Хмельницкого. — С. 157.

³ Карпов Г. Критический разбор главных русских источников, до истории Малороссии относящихся. — М., 1870. — С. 52.

⁴ Там же. — С. 53.

⁵ Йдеться про публікацію 1793 р., здійснену Федором Туманським на сторінках часопису “Российский магазин” (Российский магазин. — 1793. — Ч. II—III), й видання 1854 р. Тимчасової комісії для збору давніх актів (“Летопись Грабянки”. — К., 1854).

⁶ Максимович М. Собрание сочинений. — К., 1876. — Т. I. — С. 433.

⁷ Маркевич Н. История Малой России. — М., 1843. — Т. V. — С. 20.

⁸ Письма П. Кулиша к О. Бодянскому // Киевская Старина. — 1897. — № 11. — С. 401. На нашу думку, підставою для такого твердження послужив один зі списків “Літопису Грабянки”, що входить до складу рукописного збірника XVIII ст.: Научно-исследовательский отдел рукописей Российской Государственной библиотеки. — Ф. 299 (Рукописное собрание Тихонравова), ед. хр. 552, л. 2—141 об. На одному з аркушів збірника вміщено примітки переписувача: “Сочинена сія книга перепискою книги давней 1763 года ... в Киеве” (арк. 196 зв.); “Труд сей старца іеромонаха Максима Никифоровича Плиски, священника Флоровского монастыря девичаго киевскаго” (арк. 198 зв.).

⁹ Лазаревский А. Опушенная из печати страница из “Летописи Грабянки” // Киевская Старина. — 1894. — № 11. — С. 299—300.

¹⁰ Лазаревский А. К вопросу о Грабянкиной летописи // Киевская Старина. — 1897. — № 2. — С. 41—42.

¹¹ Наріжний С. “Действия презельной брани”. — Прага, 1938.

¹² Там же. — С. 34.

¹³ Грушевский М. Об украинской историографии XVIII века несколько замечаний // Известия АН СССР. — М., 1934. — Ч. 3. — С. 221.

¹⁴ Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. 35, од. зб., 80, арк. 51.

¹⁵ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1893. — Ч. I (1717—1725). — С. 241.

¹⁶ Там же. — С. 241—245.

¹⁷ ІР НБУВ. — Ф. 35, од. зб., 80, арк. 53.

¹⁸ Там само. — арк. 53 зв.

¹⁹ Луценко Ю. “Летопись Грабянки”: технология, проблематика, поэтика (Автореферат к. ф. н.). — К., 1989. — С. 16. Його ж. Вступ // Hryhorij Hrabianka's The great war of Bogdan Xmel'nyckyj. (Harvard Library of Early Ukrainian Literature). — Cambridge, Mass., 1990. — P. 56.

²⁰ Собрание историческое из книг древнего писателя Александра Гвагнина и из старых русских верных летописей обшитованным полковым обозным Стефаном Васильевичем сыном Лукомским, сочиненное в малороссийском городе Прилуки 1770 году / Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. — К., 1878. — С. 321—372.

²¹ Франко І. Студії над українськими історичними піснями / Зібрання творів у 50-ти томах. — К., 1988. — Т. 43. — С. 15—28.

²² И конников В. Опыт русской историографии. — К., 1908. — Т. 2. — Кн. 2. — С. 1590—1593.

²³ Клепацкий П. Про так званий “певний” або “рукописний козацький літопис” // Записки Полтавського інституту народної освіти. — 1927. — Т. 4. — С. 35—39.

²⁴ Цей рукопис зберігається в Отделе рукописей Государственного исторического музея (г. Москва). — Рукописное собрание Вахrameева, № 130. Рукопис являє собою список “Літопису Грабянки” короткої редакції (2, 39 арк.) 30-х років XVIII ст., писаний півуставом, з літерним датуванням.

²⁵ Єршов П. Про літописні джерела історичних праць Стефана Лукомського // Записки Ніжинського інституту народної освіти. — 1928. — Т. 8. — С. 106—107.

²⁶ Апанович Е. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. — К., 1983. — С. 98.

²⁷ Гисторія о началі проименования козаков / упорядник В і к т о р М о й с і є н к о. — Житомир, 2001.

²⁸ ІР НБУВ. — Ф. 8, од. зб. 150 м/50. Саме цей список визнаний типовим для списків короткої редакції. — Апанович Е. Рукописная светская книга... — С. 167).

²⁹ ІР НБУВ. — Ф. 35, од. зб. 160, арк. 2-127; од. зб. 161, арк. 1-30; ф. 8, од. зб. 213/м 52, арк. 46—83; од. зб. 213/м 56, арк. 47-83; од. зб. 150/м 50 (Цей список короткої редакції виданий фототипічним способом Гарвардським інститутом українознавчих досліджень у 1990 р.); ф. 1, од. зб. 7563, арк. 1-54; од. зб. 54483, арк. 2-39. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. Відділ рукописів та текстології. — Ф. 99, од. зб. 252/1390, арк. 9-47.

³⁰ Летопись Грабянки. — К., 1854.

³¹ ІР НБУВ. — Ф. 1, од. зб., 6300, арк. 2-96; од. зб. 164, арк. 6-93 (список був покладений в основу видання “Літопису Грабянки” 1854 р.); од. зб., 6490, арк. 8-259 (т. зв. Сорочинський список повної редакції “Літопису Грабянки” 1756 р.); од. зб., 7972, арк. 3-97; од. зб., 6698, арк. 2-104 (список виданий фототипічним способом Гарвардським інститутом українознавчих досліджень у 1990 р.); ф. 8, од. зб. 149м/49, арк. 1—101.

³² За спостереженнями Михайла Максимовича, сюжет про полонення Кантемирів узятий з історичного твору другої половини XVII ст. “Хроніка Єрлича”, де він має відношення до Стефана Хмелецького, а не Богдана Хмельницького, який за “Літописом Грабянки” нібито полонив Кантемирів (Максимович М. Собрание сочинений. — М., 1876. — Т. I. — С. 461).

³³ Літопис Самовидця / упорядник Я р о с л а в Д з и р а. — К., 1971. — С. 1.

³⁴ К о с т о м а р о в Н. Богдан Хмельницкий. — Спб., 1859. — Ч. I. — С. 42.

³⁵ Там же. — С. 40.

³⁶ Там же. — С. 255—256.